

ქევინ თუიტი

წაწლობის ეტიმოლოგიისა და უძველესი საზოგადოებრივი მნიშვნელობისათვის

„ბუნებამ რა ღონე იღონა“, – წერს ვაჟა-ფშაველა, – „რა ოსტატობა იხმარა, სთქვა: მოდი, ფშაველ ქალს, ამ ტურფა იას, რადგან სილამაზისა მოკლევადი აქვს – ცოტა ხანი, ეს ცოტა დრო სიამოვნებით გავატარებინო, ჩაუდვა მოსიყვარულე, პლატონური სიყვარულით გამსჭვალული გული ვაჟაკისადმი, ვინც იმას მოეწონება, ვიზედაც თვალი მიუვა, ხოლო მის მშობლებს, ნათესავებს მივსცე ისეთი ხასიათი, მოუთმინონ ქალ-ვაჟს ერთად ყოფნა, ერთად წოლა, ხვევნა, კოცნა, მტლაშა-მტლუშიო, ან რატომ არ უნდა მოითმინონ, როცა ამათზე ადრე თვით მშობლებმა გაიარეს წაწლობის კურსი?“ [ვაჟა-ფშაველა 1964: 353]. ამ ჩვეულებაზე, რომელიც – კიდევ ვაჟასავე სიტყვებით – „თავის სიუცხოვით ძალაუვნებურად ეჩეჩება კაცს თვალში“ [ვაჟა-ფშაველა 1964: გვ. 99], ბევრია დაწერილი ქართულ ეთნოგრაფიულსა და ფოლკლორისტულ ლიტერატურაში. ფშავ-ხევსურული ზეპირსიტყვიერების კრებულები სავსეა წაწლობა-სწორფრობისადმი მიძღვნილი სატრფიალო ლექსებით. „წაწლობის წყალობით ქალ-ვაჟი ბევრს სულიერ ტანჯვას და სიამოვნებას განიცდიან. დიდს ვარჯიშობაშია იმათი გრძნობაგონება და ამიტომაც თამამად შეიძლება ითქვას, ფშავლის მოღვქსეობის ბრალი, სხვათა შორის, წაწლობაც არი“ [ვაჟა-ფშაველა 1964: 355]. ქვემოთ სტატიაში არ შევხებით არც წაწლობა-სწორფრობაზე არსებულ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებს, არც ამ კურიოზული და ლამაზი ჩვეულების ბედს თანამედროვე ფშავ-ხევსურეთში. ამჯერად, მკითხველს შევთავაზებთ სიტყვა „წაწალ“-ის ძირის ეტიმოლოგიას, მისი შესატყვისი სვანური ძირის საფუძველზე, და საერთო-ქართველური მორფემის სემანტიკურ რეკონსტრუქციას.

დავიწყოთ წაწლობის საზოგადოებრივი და სარწმუნოებრივი შინაარსის ძირითადი მომენტების ჩამოთვლით. ჟორჟ შარაშიძის მოსაზრებით, წაწლობა „ანტი-ქორწინებას“ [anti-mariage] წარმოადგენს [Charachidzé 1968: 101]; ესე იგი, თავისი მნიშვნელობითა და საზოგადოებრივი ფუნქციით წაწლობა ქორწინების ინსტიტუტს უპირისპირდება.

(1). როგორც ცნობილია, ქართულ საზოგადოებრივ წყობას ახასიათებს მკაცრი ეგზოგამია. ქორწინება ნათესავთა შორის აკრძალულია მეშვიდე თაობამდე. წაწალი ან სწორფერი, პირიქით, შეიძლებოდა ნათესავი ყოფილიყო, ან თანასოფელი.

(2). ეს სიმბოლური დაპირისპირება კიდევ უფრო აშკარად ჩანს იმაში, რომ წაწლებს ქორწინება, სქესობრივი კონტაქტი და ბავშვის გაჩენა სასტიკად ეკრძალებოდათ.

(3). ტრადიციულ ფშავ-ხევსურულ საზოგადოებაში, როგორც კავკასიის მთიანეთის სხვა მხარეებში, ცოლქმრობა საფუძვლიანად **ასიმეტრულ** ურთიერთობას წარმოადგენდა. წაწლების ურთიერთობას, პირიქით, ახასიათებდა სრული თანასწორობა. შემთხვევითი არ უნდა იყოს თვით ამ ჩვეულების ხევსურული სახელწოდება – „სწორ-ფრობა“. წაწლის არჩევა, და წაწალთან ურთიერთობის შეწყვეტაც, შეიძლებოდა მომხდარიყო ან გოგოს ან ბიჭის ინიციატივით. ურთიერთდასაჩუქრება წაწალთა წესი იყო: ვაჟი წაწალს აჩუქებდა ტარებს, საქსოვ ყდებს, კალათებს და ა. შ.; ქალი ვაჟს უქსოვდა წინდებს, ჩოხებს, და ა. შ. [ვაჟა-ფშაველა, გვ. 18; ბალაიური 1991].

თავის მონოგრაფიაში შარაშიძე ამ ფშავ-ხევსურულ „ანტი-ქორწინებას“ ადარებს ერთ სვანურ ჩვეულებას, რომელიც სვანები **ლინთურალ**-ს [„ნაცნობობას“] უწოდებენ [Charachidzé 1968: 105-109]. ბ. ნიჟარაძის დეტალური აღწერის მიხედვით, „ლინთურალი მოხდება როგორც კაცსა და კაცს შორის, ისე დედაკაცებში, მაგრამ უფრო ხშირად ახალგაზრდა ქალსა და ვაჟს შორის,“ განსაკუთრებით იმ შემთხვევებში, როდესაც „ახალგაზრდა კაცს უნდა დაუახლოვდეს ახალგაზრდასავე ქალიშვილს, ან გათხოვილ ქალს, რომელთანაც არაფერი ნათესაური კავშირი არა აქვს“. ქალის სახლში ვაჟს დაპატიჟებდნენ, და იქ შესრულდებოდა შემდეგი რიტუალი: ვაჟი „იჩოქებს მის [ქალის] წინ ერთს მუხლზე და ეუბნება: მე დაგადგა ძუძუზე, თუ შენა, ე. ი. შენ დამიდგები დედათ თუ მე მამადაო. ვსთქვათ, ქალს სურს დედობა. იხსნის პერანგის საკინძეს და გამოაჩენს მარჯვენა ძუძუს. ვაჟი დაადგამს კბილს ძუძუს წვერზე სამჯერ და სამჯერვე იტყვის „სი დი, მი გეზალ (შენ დედა, მე შვილი)“ ამ დღის შემდეგ, ქალ-ვაჟი ისე არიან, როგორც მკვიდრი ნათესავები. იგინი არა თუ ერთად ატარებენ დროს, ხშირად ერთადვე წვებიან“ [ნიჟარაძე 1962: 210-212]. იმის მიუხედეად, რომ წაწლობასა და ლინთურალს შორის არსებობდა რამდენიმე ზედაპირული მსგავსება, შარაშიძის მოსაზრება, ვითომ ეს ორი ჩვეულება წარმოადგენდა საერთო-ქართველური ინსტიტუტის გადმონაშთებს (*des survivances d'une institution archaïque, en honneur chez les Géorgiens antérieurement à leur*

séparation) [Charachidzé 1968: 109], არ მიგვაჩნია სწორად. ლინთურალის ურთიერთობა დამყარდება **არანათესავ** პირებს შორის, და ისე შეიქმნებოდა **ხელოვნური დედაშვილობა** (ან მამაშვილობა). ამ მხრივ, ლინთურალი უნდა დაუკავშირდეს არა წაწლობას, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიაში გავრცელებულ ხელოვნური დედაშვილობის დამყარების რიტუალს, რომელიც სწორედ ძუძუზე კბილების დადგმით სრულდება.

შარაშიძის ჰიპოთეზა თუ მისაღები არ არის, მაინც დიდი მეცნიერის აზრს ვიზიარებთ, რომ სინამდვილეში წაწლობა-სწორფრობა უძველესი, საერთო-ქართველური ხანიდან მომდინარე ჩვეულების გადმონაშთს წარმოადგენს. სვანებთან ცნობილი იყო მეორე რიტუალი, რომლის სახელწოდებაც ეტიმოლოგიურად და სემანტიკურადაც ემთხვევა წაწლობას. ამ ჩვეულებას ეწოდება **ჭაჭილარ**-ი ან **ლიჭაჭი***. რუსუდან ხარაძე ასე აღწერს **ჭაჭილარ**-ის რიტუალის შესრულებას ქორწილში:

„შუა ჭამაზე სახლის შემოსასვლელ კარებში დაალაგებდნენ ბალიშებს და მის წინ დადგამდნენ არაყს. ამ ბალიშებთან მივიდოდნენ წყვილწყვილად თითო ქალი და ვაჟი, დაიჩოქებდნენ და დალევდნენ არაყს, მასპინძელი მათ მოუტანდა თეფშზე დაჭრილ მოხარშულ კვერცხს ან დაჭრილ ყველს და შეაჭმევდა ორივეს სათითაოდ. არაყს ქალ-ვაჟნი გადაჭდობილი ხელებით სვამდნენ, რის შემდეგაც ერთმანეთს ჰკოცნიდნენ“ [1939: 94].

ვერა ბარდაველიძესაც აქვს აღწერილი **ჭაჭილარ**-ის შესრულება სადღესასწაულო სუფრაზე [1957: 72-73]. რიტუალი პრაქტიკულად იგივეა, მხოლოდ მას ემატებოდა **ლასკარ**-ის სადღეგრძელო, რასაც შემდეგ ცეკვა მოჰყვებოდა (**ლასკარ**-ი ორი ან მეტი ოჯახით შედგება, რომლებიც რიგრიგობით სადღესასწაულო სუფრის ხარჯებს იკისრებენ. ამაზე მეტი ქვემოთ).

ფონოლოგიურ დონეზე, ქართული **წაწ**-ი და სვანური **ჭაჭ**-ი მორფემების საერთო-ქართველური არქეტიპის აღდგენა სიძნელეს არ წარმოადგენს. ფუძე-ენის შუასიბილანტური (სისინა-შიშინა) თანხმოვანი *წ'-ილის კანონზომიერი შესატყვისობაა ქართ. **წ**-ილი, ზანური და სვანური **ჭ**-ანი [კლიმოვ 1964; ფენრიხ-სარჯველაძე 1990]. ძირის საერთო-ქართველური არქეტიპი უნდა იყოს *წ'აწ'-ი ან *წ'ნწ'-ი (თუ ფუძე-ენის ფონოლოგიურ სისტემას ახასიათებდა მოკლე და გრძელი ხმოვნების დაპირისპირება), რომელსაც

* **ჭაჭილარ**-ი შესრულდებოდა, მ. ჩართოლანის ცნობით, ქორწილში ან დიდ დღეობებზე (ლაშქრობა, აღდგომა, შობა), ზემო სვანეთის ბევრ სოფელში [კერძო კომუნიკაცია].

დაერთო სიტყვაწარმოებული აფიქსები (ქართ. წაწ-ალ; სვ. ლი-ჭაჭ-ი და ჭაჭ-ილ-არ).*

ჩვენი აზრით, საერთო-ქართველური *წაწ'-ი ან *წაწ'-ალ-ი აღნიშნავდა სქესთა შორის თანასწორ ურთიერთობას ადგილობრივი საზოგადოებრივი ჯგუფის ფარგლებში. რელევანტური სემანტიკური ნაკვეთებია: (1) ქალსა და კაცს შორის ურთიერთობა; (2) თანასწორობა, და (3) საერთო სოციალური ჯგუფისადმი კუთვნილება. ეხლა შევადაროთ ფშავ-ხევსურული და სვანური ეთნოგრაფიული მასალა *წაწ'-ალ-ობის სემანტიკის შესახებ:

(1). წაწლობა-სწორფრობა და ჭაჭილარ-ი მხოლოდ მყარდებოდა ქალსა და კაცს შორის. სვანური ლინთურალ-ი და მისნაირი ხელოვნური შვილად აყვანის ურთიერთობები, აგრეთვე კავკასიის ქვეყნებში ფართოდ გავრცელებული ძმადნათესაობა და ყონალობა ხშირად (ზოგ შემთხვევებში ყოველთვის) მყარდება იმავე სქესის ორ ადამიანს შორის.

(2). რა თქმა უნდა, ჭაჭილარ-ის ხანმოკლე რიტუალის შესრულებისას ქალ-ვაჟის თანასწორობა არა ჩანს ისე აშკარად, როგორც წაწლობა-სწორფრობის ხანგრძლივ ურთიერთობაში. ჩვენი მოსაზრებაა, რომ სვანურ კულტურულ გარემოში, ჭაჭილარ-ი შეიძლება თანასწორობას გამოხატავდეს არა ინდივიდებსა, არამედ საზოგადოებრივ ჯგუფებს შორის. როგორც ზემოთ იყო მითითებული, ჭაჭილარი სრულდებოდა ორ კონტექსტში: ლასკარ-ის სადღესასწაულო სუფრის დროს და ქორწილში. სვანური ლასკარი ტერიტორიულ-მეზობლური გაერთიანებაა ერთი სოფლის ორ ან მეტ ოჯახს შორის, ერთიმეორის დახმარებისა, ხარჯების დანაწილებისა და ზოგ შემთხვევებში დაცვისთვის [ხარაძე 1963]. ლასკარის გაერთიანების ძირითადი პრინციპი თანასწორობაა: თუ ამ წელს ამა თუ იმ დღესასწაულის წვეულებას ერთი ოჯახი გადაიხდიდა, მომდევნო წელს მეორე მოსკარ-ი ოჯახი (ე. ი. იმავე ლასკარ-ის წევრები) ამის ხარჯებს დაიკისრებდა, და ა. შ. ბარდაველიძე ხაზს უსვამს იმას, რომ ჭაჭილარ-ის წყვილები ლასკარ-ის სადღეგრძელოს დალევენ [ბარდაველიძე 1957: 73]; როგორც ჩანს, ჭაჭილარ-ი ლასკარ-ის სოლიდარობის სიმბოლიზაციას წარმოადგენდა. რაც შეეხება ქორწილს, თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, ჭაჭილარ-ის შესრულება აღნიშნავდა ახლად დაქორწინებული ცოლ-ქმრის ოჯახების საბოლოო თანასწორობას. როგორც ცნობილია, ბევრ კავკასიურ მხარეში, და კერძოდ სვანეთში, საქმროს ოჯახში ქალის ჩაბარებას წინ უსწრებდა ხანგრძლივი მოლაპარაკება, საჩუქრების

* ლი-ჭაჭ-ი = „წაწლება“ (მასდარი); ჭაჭ-ილ-არ = „წაწ-უნ-ებ-ი“ (ილ = კნინობითი სუფიქსი, -არ = მრავლობითი რიცხვის მორფემა [თოფური 1967: 221, 230])

მიტან-მოტანა, და ა. შ. ჭაჭილარ-ი სრულდებოდა ქორწილის მეორე დღეს, იმის შემდეგ, რაც ორივე მხრიდან ბოლო ხარჯები იქნებოდა გადახდილი. ჭაჭილარ-ის შემდეგ ქალის მამა ამ უკანასკნელს ჩააბარებს საქმროს ძმას. მისი ნათქვამი ტექსტი თავდება შემდეგი სიტყვებით: „აბა, მე დამილოცნია ჩემი შვილი შენთვის. ამ ღამის შემდეგ ეს ჩემი საქმე არ არის, და შენ გაბარებ. ამდენ ხალხს ესმოდეს, რომ ამ ღამის შემდეგ ჩემი საქმე აღარ არის. ასე მარჯვნივ დაგიტრიალდეთ ეს გოგო“ (რ. ხარაძის თარგმანი [1939: 95]). ქალს შემდეგ სამჯერ შემოაბრუნებდნენ კერის გარშემო, რითაც სიმბოლურად გამოიხატებოდა მისი საქმროს ოჯახისადმი გადაცემა. ამ ძველი ქართული რიტუალის შესრულების შემდეგ, ქალისა და ვაჟის ოჯახებს შორის მყარდებოდა, პრინციპში, თანასწორი მდგომარეობა და კარგი ურთიერთობა ჭირსა და ლხინში. დამოყვრებული ოჯახების ქალები და ვაჟები, რომლებიც წყვილ-წყვილად იჩოქებენ და სადღეგრძელოს სვამენ, ამ იდეალური თანასწორობის გამოსახულება იყო.

ამ სტატიას ვამთავრებთ ერთი შენიშვნით, რომელიც მომავალი კვლევის საკითხი უნდა გახდეს. ხუთი ან ექვსი ათასწლეულის განმავლობაში, სანამ სვანების წინაპრები ჩამოსცილდნენ პროტოქართველი ტომების საერთო სამშობლოს (Urheimat), *წ'აწ'-ალ-ობის ინსტიტუტი სხვანაირად ჩამოყალიბდა საქართველოს დასავლეთსა და აღმოსავლეთ მთიანეთში. სვანებთან ჭაჭილარ-ის საშუალებით დამყარებული ურთიერთობა მხოლოდ ჯგუფობრივ დონეზეა საგრძნობი; ინდივიდებს შორის იგი ხანმოკლეა და ემოციურად უმნიშვნელო. (არც ერთი სვანური სიმღერა ან ლექსი არ გაგვიგონია ჭაჭილარით ანთებული ქალ-ვაჟის სიყვარულზე). ფშავ-ხევსურეთში, პირიქით, ყოველი ქალისა და კაცის ცხოვრებაში წაწლობა-სწორფრობა იყო ერთ-ერთი ყველაზე ღამაზი და ინტენსიური – და ბევრისთვის ყველაზე ტრაგიკული – ემოციური განცდა. თუ სვანეთში ქორწილის რიტუალი ჭაჭილარით თავდებოდა, ფშავ-ხევსურეთში წაწლობის სიყვარულით, კოცნა-ხვევნა და მეგობრობით ქორწინებით თავდებოდა, მაგრამ ქორწინებით სხვასთან. ბევრი წაწალი, უმრავლეს შემთხვევებში ქალები, სხვასთან ქორწინებას თავის მოკვლას ამჯობინებდა. ყოველ შემთხვევაში, ტრადიციულ ფშავ-ხევსურულ კულტურაში წაწლობა-სწორფრობა მნიშვნელოვან ადგილს იკავებდა. როგორც ვაჟა წერდა, ყველამ ფშავ-ხევსურეთში გაიარეს წაწლობის კურსი. შარაშიძეც ხაზს უსვამს ამ ფაქტს იმ შემდეგი წინადადებით, რომ ფშავ-ხევსურული კულტურის საფუძველი წაწლობა და ქადაგობა იყო (Si l'on demandait de définir le plus laconiquement possible la culture pshav-xevsur, il faudrait dire : c'ac'loba et kadagoba)

[1968: 113]. წაწლობა და ქადაგობა ინდივიდუალურ, უშუამავლო ურთიერთობებს წარმოადგენდნენ, ან ქალსა და კაცს, ან ქადაგსა და ღვთაებას შორის. საყურადღებოა ის მოვლენა, რომ ტრადიციული ფშავ-ხევსურული სარწმუნოებრივი სისტემის დაშლა ზუსტად ამ ორი ჩვეულების დაკარგვით დაწყებულია. დღევანდელ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ბევრი ძველი წესი ასე თუ ისე შემონახულია – ხატობები, ხევისბრობა, განათლება, და ა. შ. – მაგრამ მეორე მსოფლიოს ომის შემდგომ წლებში წაწლობა-სწორფრობა და ქადაგობა ან სრულიად გაქრა, ან აქა-იქ გადარჩა საფუძვლიანად შეცვლილი, შერყვნილი სახით [ივანე წიკლაური, კერძო კომუნიკაცია]. ვფიქრობთ, სასურველია გარკვევა იმისა, რომ წაწლობის ეს მშვენიერი და პოეტური ტრადიცია საკუთრივ ფშავ-ხევსურულ ინოვაციას წარმოადგენდა, თუ უფრო ფართოდ გავრცელებულ ყოფით ელემენტს ქართველებს შორის.

ლიტერატურა

1. ნათელა ბალიაური, 1991. სწორფრობა ხევსურეთში. თსუ გამომც.
2. ვერა ბარდაველიძე, 1957. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, თბილისი, მეცნიერება.
3. ვაჟა-ფშაველა. 1964. თხზულებათა სრული კრებული. ტომი IX. „ფშავლები (მათი სხვადასხვა ჩვეულება, ცრუმორწმუნება და ხატები)“, „ფშაველი დედაკაცის მდგომარეობა და იდეალი ფშაურის გამოსახულებით“ „ფშავლები (ეთნოგრაფიული მასალა: დედაკაცი)“. თბ., საბჭოთა საქართველო.
4. Г. А. Климов= 1964. Этимологический словарь картвельских языков, Москва, Наука.
5. ბესარიონ ნიჟარაძე, 1962. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I. „ლინთურალ“. თბ., თსუ გამომც.
6. ჰაინც ფენრიხი, ზურაბ სარჯველაძე, 1990. ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. თბ., თსუ გამომც.
7. ჟორჟ შარაშიძე, (Charachidze, Georges). 1968. Le système religieux de la Géorgie païenne. Paris, Maspero.
8. რუსუდან ხარაძე, 1939. დიდი ოჯახის გადმონაშთები სვანეთში. თბ., მეცნიერება.

9. რუსუდან ხარაძე, 1963. ტერიტორიულ-მეზობლური გაერთიანებანი სვანეთში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XII-XIII, გვ. 387-402.
10. ვარლამ თოფურია, 1967. სვანური ენა. I, ზმნა. თბ., მეცნიერება.